

Сахарова О. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри мов
Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського

МОВНА ОСОБИСТІТЬ ДРАМАТУРГІЙНОГО ПЕРСОНАЖА ЧИНОВНИКА (НА МАТЕРІАЛІ П'ЄС І. ЮЗЮКА)

Анотація. Статтю присвячено аналізу мовної особистості персонажа в аспекті когнітивної лінгвістики. В останніх розвідках у галузі лінгвоперсоналогії переважає інтерпретація мовної особистості як інваріанта реального мовця, що скорельовано з концепцією В.В. Красних.

Когнітивний аспект дослідження ґрунтується на порівняльному аналізі способів концептуалізації фрагментів і понять довкілля в науковій та наївній картинах світу, з одного боку, та особливостей моделювання дійових осіб, з іншого боку.

В описі наукової картини світу апелюємо до лексикографічних джерел, де чиновника інтерпретовано як державного службовця та включено чимало сем із переносним значенням із негативними конотаціями. Змалювання наївної картини світу ґрунтується на результатах вільного асоціативного психолінгвістичного експерименту, де були виокремлені фрейми: «соціальний статус», «особливості діяльності», «простір діяльності», «емоційна оцінка», «літературно-культурологічні алюзії». Ключовим аспектом інтерпретації чиновника є визнання не просто особи, що обіймає певну посаду, а персони з відповідними соціально-психологічними рисами.

Відтворення особистості чиновника у драматургійному творі відповідає тенденціям та уявленням, сформованим у науковій та наївній картинах світу. Проте зображення чиновника в комунікативному процесі дало змогу виявити інші ознаки, зокрема, мовні характеристики, притаманні саме особистості з певними соціально-психологічними рисами. Так, було зафіксовано володіння етикетними мовленнєвими жанрами, а також використання мовленнєвих жанрів *самопрезентації, бідкання, вичитування, осуду*. В аналізі мовної особистості персонажа визначені також постійна апеляція до посадових інструкцій, специфічний гумор, використання прецедентних фраз, прокламаційні гасла, оцінні узагальнення, протиставлення, риторичні питання, вживання імперативу. Відтворення мовної особистості персонажа чиновника відповідає когнітивним моделям у науковій та наївній картинах світу, значно розширюючи комунікативні аспекти негативних характеристик.

Ключові слова: мовна особистість персонажа, мовна особистість чиновника, наукова картина світу, наївна картина світу.

Постановка проблеми. У розмаїтті соціальних ролей, які виконують особистості протягом життя, нерідко домінують певні стереотипи, сталі сценарії поведінки, спілкування, характеру взаємодії з іншими людьми. Універсальна, а особливо етноспецифічна картини світу змальовують представників певних соціальних прошарків, професій у найбільш адекватних ракурсах. Мовна особистість чиновника як соціального та психологічного феномена ставала предметом аналізу дотично, що зумовлює актуальність її системного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній лінгвістиці поширеними є дослідження мовних особистостей різних професій (політиків [1], письменників [2; 3], науковців [4] тощо). Іноді до фокусу наукового осмислення потрапляють особистості, що поєднують як фахові, так і соціально та психологічно марковані ролі. Так, з'являються праці, присвячені тоталітарній мовній особистості [5] або феномену сноба [6]. Показові соціальні функції притаманні також і чиновникам, роль яких має досить розпливчасту інтерпретацію. Близькими за тематикою є дослідження мовної особистості сучасного українського державного службовця [7]. Нові критерії інтерпретації поняття «мовна особистість» зумовлюють переосмислення його як інваріанта та відкривають перспективи дослідження мовних особистостей персонажів [8].

Мета статті – здійснити порівняльний аналіз когнітивної моделі «чиновник» у науковій та наївній картинах світу та когнітивних засад моделювання мовної особистості персонажа чиновника в сучасній українській драматургії.

Виклад основного матеріалу. Різноманітні адміністративні функції кожної держави в різних ракурсах і вимірах здійснюють відповідні працівники. Людей, що обіймають певні чиновницькі посади, зазвичай характеризують певні психологічні, поведінкові, ментальні стереотипи. Вони виявляються у прийнятті конвенційних засад спілкування.

У визначенні концепту «чиновник» домінує фрейм «державний службовець», і в Академічному словнику в 11 томах цей статус не пов'язаний з Україною: «Державний службовець певного рангу в дореволюційній Росії і за кордоном» [9, с. 327], що відтворено в подальших тлумачних словниках [10, с. 766]. Фахова інтерпретація концепту містить більш розгорнуту характеристику: «Чиновник – це особа, яка перебуває в державно-службових відносинах на засадах присяги з юридичною особою публічного управління і здійснює за дорученням останньої управлінську функцію відповідно до наданої компетенції» [11]. Винятком є такі державні службовці, як судді та військові, яких не вважають чиновниками.

Показовим є залучення до лексикографічної інтерпретації переносного значення, що має переважно негативні конотації: «перен. Людина, яка обмежується в якій-небудь справі формальним виконанням своїх обов'язків» [10, т. 3, с. 766].

Чиновник – державний службовець, особа, яку наймає якась конкретна держава на кваліфіковану роботу, здебільшого на необмежений термін, для виконання постійних обов'язків у сфері управління і отримує за це від держави постійну посаду (статус), чин або звання та відповідну платню.

Для вияву особливостей «наївної» концептуалізації поняття «чиновник» було проведено невеликий вільний асоціативний психолінгвістичний експеримент, в якому взяли участь 50 інформантів різних соціальних характеристик (віку, гендеру, фаху тощо). Асоціативне поле зі словом-стимулом *чиновник* складається з таких фреймів: «соціальний статус», «особливості діяльності», «простір діяльності», «емоційна оцінка», «літературно-культурологічні алюзії». До фрейму «соціальний статус» належить поширена асоціація «влада», що кореспондує зі спеціальним лексикографічним визначенням. Вербальні реакції «бюрократ», «бюрократія», «корупція» презентують фрейм «особливості діяльності», які мають негативні конотації. Враховуючи інтерпретацію лексеми «бюрократ» як службової особи, яка «на шкоду справі і інтересам громадян неухильно додержується формальностей у справах» [10, т. 1, с. 153], можна припустити, що аналізовані концепти («чиновник» і «бюрократ») є фактично синонімами. Асоціація «корупція» віддзеркалює популярні сучасні уявлення про представників цього соціального прошарку. Фрейм «простір діяльності» виявився досить продуктивним, що підтверджує специфіку асоціювання за суміжністю. Інформанти надали вербальні реакції «кабінет», «коридор», «мерія». Найвизраźнішими асоціаціями виявилися характеристики чиновника, що формують фрейм «емоційна оцінка», до яких належать «бездушний», «брехло», «нікчема», «лицемір», «нечесність», «хабарник». Траплялися й більш розгорнуті описи, що містили змалювання зовнішнього вигляду та його сприйняття «Сірий костюмчик, обов'язково краватка, очі-буравчики, але люб'язна міна замість посмішки. Такий собі чемний страж закону». Фрейм «літературно-культурологічні алюзії» віддзеркалює діахронічне бачення феномена з апеляцією до творів М. Гоголя, А. Чехова, Ф. Кафки, які в різні часи зверталися до обов'язкової соціальної ролі чиновника. Тут інформанти згадували і самі образи «маленька людина», «герой Чехова», і самих письменників («Чехов»), і загальне відчуття від прочитаного («кафкіанський жах»). Безперечно, слушною є апеляція до А. Чехова, бо його панорама персонажів-чиновників точно передає ставлення письменника до самого феномена: «Той, кому життя є чужим, хто не здатний до нього, тому нічого більше не залишається, як стати чиновником».

Відтворення персонажа чиновника з урахуванням його професійних та особистісних рис дає змогу виявити низку типових ознак, що кореспондують із певними деталями його концептуалізації.

Важливим елементом життєдіяльності чиновника виступає дотримання етикетних норм:

Чиновник (весело). Доброго вам здоров'я!

Полупанок (сухо). Дякую. (Показує на крісло.) Сідайте. Що у вас там? (І. Юзюк «Убити хохла»).

Люб'язність та позитивне налаштування поступово входить до буденності винятково як етикетна форма, що зазвичай не поширюється на зміст – позитивне ставлення до людей. Інформація про дотримання професійних конвенцій міститься в ремарці (*весело*).

Подальша інституційна комунікація виявляє інші риси персонажа:

Чиновник. Акти... (Дістає з папки документи і передає їх Полупанку). Потрібен ваш підпис і печатка.

Полупанок (схидно). Що, без мого підпису неможливо украсти?

Чиновник. Ні, все вже украдено. Ваш підпис потрібен, щоб засвідчити, що все украдено згідно закону. (І. Юзюк «Убити хохла»)

Поєднання канцелярського стилю з гумором, сарказмом презентує буденність операції, яку здійснює державний службовець (*все украдено згідно закону*).

Полупанок (неохоче бере документи). А ви, бачу, жартівний товариш? З гумором.

Чиновник. Гумор є... А як без нього на моїй службі. Тут, як у цирку: то до клітки з левами заходиш, то тигра драгуєш, то кошеня приборкуєш. А клоунів таких надивившиш, що просто нузо від сміху надірвеш. До речі, панове, новий каламбурчик... Так би мовити, ексклюзив від кадрових працівників: дурнів на світі мало, але розставлені вони так грамотно, що зустрічаються на кожному кроці. (Сміється.) (І. Юзюк «Убити хохла»).

Самопрезентація державного службовця здійснена через акцентування на фаховій приналежності (*А як без нього на моїй службі; ексклюзив від кадрових працівників*). Апеляція до гумору виставляється демонстративно, враховує ставлення до нього як до питомої риси розумних людей. Комунікативний прийом розвитку метафори «цирк», що, мабуть, виступає для чиновника найяскравішим утіленням гумору, дає змогу виявити його ставлення до співрозмовників у статусно орієнтованому дискурсі.

Полупанок. Ви ще й сміливий який... Ось яке вільнодумство виказує.

Чиновник. Вільнодумство? Не знаю, не знаю... Що відчуваю, що думаю – то і кажу. А думати і відчувати у нас не забороняється. Дозволено вищестоящим повелінням. Ось я і гадаю... (І. Юзюк «Убити хохла»).

Діяльність чиновника коригують посадові інструкції, що виявляється у спробі вступити в невимушений діалог із відповідними констатаціями (*А думати і відчувати у нас не забороняється. Дозволено вищестоящим повелінням*). Показовим є те, що змалювання діяльності чиновника ґрунтується на використанні ментальних та емотивних предикатів.

Полупанок (обурливо). Ого-го! А це що таке? (Трясе документами.) Це що за сума? Звідкіля така сума? За ці гроші можна космодром побудувати. За ці гроші можна три, або навіть чотири таких діагностичних центри обладнати. Я це не підпишу.

Чиновник (здивовано). Василю Васильовичу, помилуй бог... Наші шефи про все домовилися. Я все так і зробив. Не більше і не менше (І. Юзюк «Убити хохла»).

Підпорядкування чиновників вищому керівництву автоматично знімає з них відповідальність за свої дії (*Наші шефи про все домовилися. Я все так і зробив. Не більше і не менше*). Щире нерозуміння можливих проблем у реалізації планів, народжених вище, виявляється в ремарці, що коригує мовленнєву реакцію (*здивовано*), та у подальших елементах підтримання діалогу – перепитуванні:

Полупанок. Це ... це грабунок! Грабунок серед білого дня!

Чиновник. Який грабунок? Де грабунок?

Полупанок. А що це по-вашому?

Чиновник. Ох, як мені з усіма вами важко... Всі хочуть погратися у моралістів, праведників. Так? А про що ви думали коли укладалася угода? Три, чотири діагностичних центри, кажете? Не смішіть! За ці гроші є тільки один центр – ваш. Гадаєте, що коли б не було б «відкату», то хтось би виділив

кошти? Не смішіть мене! У нас бажуючих – тисячі клінік. Деякі з них жалюгідної лабораторії не мають. А тим часом, вам, недержавній клініці, надаються кошти. За що? За красиві очі? А за те, шановний мій, що ваш шеф пообіцяв моєму шефу... Що пообіцяв? То не наша справа! (І. Юзюк «Убити хохла»).

Мовлення сучасної «маленької людини» містить відтворення відповідних прецедентних феноменів, що свідчать про «володіння ситуацією», знання щодо незаконних операцій (Гадаєте, що коли б не було б «відкату», то хтось би виділив кошти?), оцінні узагальнення (Ох, як мені з усіма вами важко... Всі хочуть погратися у моралістів, праведників), протиставлення (У нас бажуючих – тисячі клінік. <...> А тим часом, вам, недержавній клініці, надаються кошти), прецедентні ідіоми (За красиві очі?). Жанрова характеристика мовлення чиновника варіюється від бідкання до вичитування, осуду, об'єктивуючи маніпулятивні комунікативні стратегії впливу. «Універсальний» картині світу чиновника, відзеркаленій у відданості керівництву, протистоїть зазвичай щось недосконале, яке може викликати іронію, яку фіксує повторюваний імператив *Не смішіть!* Найголовніший аргумент для «маленької людини», на якому і ґрунтується її світогляд, – *ваш шеф пообіцяв моєму шефу*. Апеляція до співрозмовника як до «нижчого», якому можна продемонструвати владу у вигляді зразкової відданості керівництву, втілюється через нашарування питальних та окличних конструкцій, загадкові суб'єкти дії в змалюванні ситуацій, виражені неозначеними та означальними займенниками (*всі, деякі, хтось*).

Чиновник. Ага! Ось у чому справа? (Сміється.) Найстрашніший звір у нас – жаба. Душить, падлюка, – жити не дає! Вся ваша принциповість – це відсутність вас у долі? Ось воно що? А я вже було подумав... Знаєте, я теж працюю за долю маленьку. Крихти з барського столу... І на тому спасибі! А вам, значить, потрібно багато? (І. Юзюк «Убити хохла»).

Інтерпретації ситуацій здійснюються чиновником відповідно до офіційних, тобто «власних» уявлень, згідно з якими він дає оцінку співрозмовнику (*Вся ваша принциповість – це відсутність вас у долі*). Постійна апеляція до прецедентних фраз (*душить жаба*) зумовлює розвиток теми висловлювання, трансформуючи його в мінісюжет. Служіння «за долю маленьку» виступає незаперечним зразком життєвої позиції, яка ставиться за взірця у подальшому вичитуванні.

Полупанок. Я не потерплю ваших натяків!

Чиновник (обурливо). Та які там натяки. Знаю я вашу породу! Любите всі державу? Любите її сердешну, та у таких мазохістських позах, що аж страшно... «Камасутра» тут відпочиває! І що ви мені хочете ще сказати? Правильні слова... Ідіть ... на трибуну! З трибуни їх, як правило, кажуть. Вона, рідна, все витримує. А у житті якось все по-іншому... І не треба нікого своєю чесністю дурити (І. Юзюк «Убити хохла»).

Чергове узагальнення (*Знаю я вашу породу!*) трансформується у прокламаційні гасла з елементами примітивного гумору. Завуальоване хамство маркується риторичними питаннями (*І що ви мені хочете ще сказати?*), імперативом (*Ідіть ... на трибуну!*); змістова рамка – співвідношенням модальних предикатів (*ви хочете – не треба*). Висновки, яких доходить мовна особистість персонажа, містять як абстрактного адресата (*нікого*), так і неологічне оксюморонне висловлення (*чесністю дурити*).

Полупанок. Гадаю, що ми не домовимось. <...>

Чиновник. А я ні про що домовлятися і не буду. Я, просто, доповім своєму шефу, що ви відмовились – і все... А він зв'яжеться з вашим і все порішає. Ось так! Якщо я не помиляюся, грошенята на вибори мали йти. Наші шефи, Василю Васильовичу, в одній групі здоров'я до депутатських крісел біжать. Ось вони і порадяться, як бути. Вреши-реши, не за свої ж бабки вони будуть?.. Ну, вам зрозуміло... І моя вам порада – не доводить це до вирішення на високому рівні. Наші шефи: люди заклопотані, нервові і жартів не розуміють. Нарветесь на неприємності. Воно вам потрібно?

Полупанок. Ви мені погрожуєте?

Чиновник. Що ви... Попереджаю... І то, чисто з дружніх мотивів. Думайте... Кілька днів ще справа терпить. Примірник документу залишу вам (І. Юзюк «Убити хохла»)

Заключне слово до адресата, через якого угода виявилася невдалою, містить, знову-таки, апеляцію до вищого керівництва та мовленнєві жанри поради та попередження. Характерним також є залучення співрозмовника до групи «своїх».

Висновки. У драматургії І. Юзюка відтворено мовну особистість чиновника через сталі концептуальні ознаки з додаванням їм жвавого комунікативного втілення: корупційність, конвенційність, люб'язність замість щирої посмішки. Важливим компонентом виступає залежність від думки вищого керівництва.

Концептуалізація феномена пов'язана, перш за все, з особою, що обіймає відповідну посаду та через бюрократичне ставлення до власних обов'язків і відповідні важелі впливу спричиняє зайві проблеми людям. Загалом тут спостерігаємо чергову психологічну проблему ствердження «маленької людини», що не завжди залежить лише від виконання нею посадових інструкцій. Вона володіє мовленнєвим етикетом, залежить від думки керівництва (типова психологія «маленької людини»), але впевнено поводить з адресатом, що виявляється в частотному вживанні предикатів в імперативній формі, оцінних узагальненнях. Концептуалізація реальності через шаблони виявляється в постійній апеляції до прецедентних феноменів. До жанрових пріоритетів належать *етикетні жанри, самопрезентація, бідкання, вичитування, осуд*. Цікавим елементом мовлення виступає вживання означальних та неозначених займенників, що відтворює бюрократичну картину світу, де *всі* мають відповідати чітко визначеним конвенціям, а *деякі* та *хтось* або перебувають над встановленими правилами, або заслуговують на догану чи критичну оцінку через невідповідність цим правилам.

Література:

1. Славова Л.Л. Мовна особистість політика: когнітивно-дискурсивний аспект : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. 357 с.
2. Космеда Т.А. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри. Львів : ПАІС, 2006. 326 с.
3. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу. Дрогобич : Коло, 2012. 328 с.
4. Синиця І.А. Мовна особистість автора у науково-гуманітарному тексті XIX ст. (комунікативний, культурологічний, образно-стилістичний аспекти) : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.02.02 «Російська мова». Київ, 2007. 36 с.
5. Милосердова Е.В. Языковая личность в свете прецедентных высказываний. Феномен прецедентности и преемственности культур. Воронеж, 2004. С. 140–148.

6. Пищулина А.Ю. Языковая личность сноба и его речевые особенности. *Языковая личность: проблемы обозначения и понимания*. Волгоград, 1997. С. 106–107.
7. Шелудько В.Л. Відображення поняття «служба» у свідомості держслужбовців. *Записки з українського мовознавства*. 2017. Вип. 24 (2). С. 85–92.
8. Корольова В.В. Сучасний український драматургійний дискурс: комунікативна структура та прагматика : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». Дніпро, 2017. 423 с.
9. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
10. Новий тлумачний словник української мови: в 3 томах. Київ, 2001.
11. Малиновський В.Я. Словник термінів і понять з державного управління. Вид. 2-ге, доп. і виправл. Київ : Центр сприяння інституційного розвитку державної служби, 2005. 254 с.

Sakharova O. Language personality of drama character of the official (based on the material of plays written by I. Yuzyuk)

Summary. The article is devoted to the language personality of the character in the aspect of cognitive linguistics. In the latest researches in the field of linguapersonology prevails the interpretation of language personality as invariant of real speaker, that is correlated with V.V. Krasnuh.

Cognitive aspect of the research is based on comparative analysis of the ways of conceptualization of fragments & notions of surrounding world in scientific & naive pictures of the world, on the one hand, and peculiarities of the modelling of language personality, on the other hand.

In the description of scientific picture of the world the author appeals to lexicographical sources, where the official

is interpreted as a state clerk & a lot of semas are included with figurative meaning, which have negative connotation.

The description of naive picture of the world is based on the results of free associative psycholinguistic experiment. There were highlighted some frames: social status peculiarities of activity place of action emotional evaluation literary-critical allusions.

The key aspect of interpretation of the official is recognition not only the personality, who has definite position, but the personality with appropriate social-psychological features.

Reconstruction of the official's personality in drama meets the trends & vision formed in scientific & naive pictures of the world. But the description of the official in communicative process allowed to figure out other markers in particular language characteristics, which are special for the personality with social-psychological features. Thus it was fixed the command of etiquette language genres and using language genre of selfpresentation, of complaining, of subtracting, of conviction.

In the analysis of language personality of the character is defined constant appealing to instructions specific humor, usage of precedent phrases proclamation slogans, evaluation generalization contrast, rhetorical questions and using of imperative.

Communicative projections of the official can contain abstract addressee that leads to generalization. Thus the reconstruction of language personality of the character of the official reflects cognitive models in scientific & naive pictures of the world, significantly broadening communicative aspects of negative characteristics.

Key words: language personality of the character, language personality of the official, scientific pictures of the world, naive pictures of the world.